

Мирјана Костић

Народни музеј

Ваљево

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ВАЉЕВСКОГ КРАЈА

Апстракт: У овом раду биће изнет и топографски преглед налазишта из античког периода, у ваљевском крају, до којих се дошло археолошким ископавањима и сондажним рекогносцирањем. Дати је и краћи осврт на археолошке податке о окупиацији овог простора за време римске доминације.

Град Ваљево, као седиште општине и Колубарског округа, обухвата простор на коме се друштвени живот одвијао од најранијих времена. Праисторија и античко доба веома су присутни на овом тлу. Становници тих периода оставили су за собом трагове свога постојања кроз многе материјалне остатке утврђења, некропола, насеља, остава и сличних настамби. У склопу истраживања, са циљем да се утврди порекло географских имена, настојало се и утврђивање хронолошких граница њихове појаве, о чему сама имена пружају основне путоказе. Опис физичко-географских особина ваљевског краја у најосновнијим цртама показује богатство услова за живот, па није случајно што се на овом простору још од најстаријих времена може пратити развој људских заједница.

Сврха топографског истраживања је, да на основу односа античких локалитета са природним окружењем и другим истовременим локалитетима у околини, а и налаза који потичу са локалитета наведених у овом раду, одреди функцију локалитета, као и порекло и статус њених становника¹.

1 Овај рад представља скраћени и прилагођени део дипломског рада под називом „Античка топографија ваљевског краја” који је ауторка марта 2006. године одбранила на Катедри за археологију Филозофског факултета у Београду код проф. Александра Јовановића.

Основу за овај рад чини стручна литература која је пружила драгоцене податке о археолошкој истражености овог краја, а пре свега научни радови у коме су сумирани сви досад познати резултати и подаци о античким локалитетима овог подручја². У случају описа налазишта, коришћени су, како публиковани, тако и не публиковани извештаји³ о ископавањима у којима су, по правилу, представљени подаци о положају локалитета, остацима архитектуре и покретних налаза. Пажња је била и усмерена на изучавање топонима и топографских карата које су допринеле бољем сагледавању рељефа, хидрографије и међусобној позицији локалитета и налазишта⁴.

Географски опис ваљевског краја

Ваљево, град у западној Србији, највеће је место у сливу реке Колубаре. Налази се у ваљевској котлини, на 185 м надморске висине, у подножју тзв. „Ваљевских планина”. Са 83 насеља и преко 95.000 становника, општина Ваљево спада међу највеће општине у Србији. Сам град броји преко 60.000 становника. Лајковац (122 м н. в.) је варошица на левој обали реке Колубаре, која је удаљена 27 км од Ваљева. То је и центар истоимене општине која се простире на благо заталасаним шумовитим брежуљцима и плодној долини Колубаре. Општина Мионица (219 м н. в.) лежи југоисточно од Ваљева, у долини реке Рибнице, у подножју планина Маљена и Сувобора. Љиг (152 м н. в.) се налази у долини истоимене реке, десне притоке Колубаре, удаљен од Ваљева око 40 км. Осечина (189 м н. в.) лежи на реци Јадру, испод планине Влашића. Убска општина (100 м н. в.) лежи на истоименој реци у плодној тамнавској равници и на путу Београд – Ваљево. Тамнава је насељена још у праисторијско доба, а цео тај крај је густо насељен у време Римљана.

2 Жељко Жеж, Андреј Старовић, *Преглед археолошких локалитета и налазишта у ваљевском крају*, „Ваљевац” бр. 94, Ваљево 1994, 369-381.

3 Подаци који су коришћени за израду овог рада, а презети су из непубликованих извештаја, објављени су овде уз дозволе аутора.

4 Погледати карте: Ваљево 478-4-2, Причевић 098-2-3, Сушице 096-4-1, Оглађеновац 096-1-4, Ваљево 1 и Ваљево 2.

Ваљевска Подгорина је микрорегија у сливовима река Обнице и Јабланице (изворишни делови Колубаре), Градца и Љубостиње, која обухвата и тзв. Ваљевску котлину, по чијем ободу се распростиру планине: Медведник, Јабланик, Повлен, Маљен и Суворбор.

Топоними

Проучавање топонима одређених географских простора показује да хидроними (називи водених токова) имају најстарија имена која се најдуже чувају⁵. Утицај историјске традиције на топонимију веома је запажен у ваљевској Подгорини. Када је реч о рекама, највише се расправљало о пореклу имена реке Колубара. Историјат тумачења овог хидронима почиње са Евлијом Челебијом, да би сви каснији тумачи имена Колубара једнодушно га убрајали у она имена река које нису потврђена у античким изворима, али за која се са великом сигурношћу може узети да потиче из предсловенског супстрата. Упркос столетном труду домаћих и страних стручњака, порекло и значење имена Колубара, остаје до данас не расветљено и спорно. Постоје претпоставке да је Колубара пре келтске најезде била истоветна античком имену Купе, да би касније Келти, тачније Скордисци првобитно панонско-илирско име Кол-апис присвојили тако што су његов први, атрибутивни део оставили неизмењен, а други апелативни, превели својим амбра – река⁶. Постоји старије мишљење од стране И. Дуранова који хидроним Колубара своди на илирско Кала-бара што би значило „тамна река”. Једна од претпоставки је везана за стари песнички израз за змију који гласи „colubra”, а везује се за вијугави ток који река ствара, и који је можда услед гласовних промена током времена довео до коначног назива Колубара.

Најстарији писани помен хидронима Колубара потиче из 1291. године, а забележен је у једном купопродајном уговору

5 Марија Исаиловић: *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 22.

6 Александар Лома, *Колубара – једна именовна прича*, Ревизија Колубара, Ваљево 1997, 30 (У даљем тексту: *Колубара...*).

робиње „de Colubara”, сачуваном у Хисторијском архиву у Дубровнику⁷. Историјски извори садрже извесне индикације да се Колубаром све до у позни средњи век називала једна мања реке, Градац, док се на саму Колубару раније односило име Обна, сачувано до данас као деминутив у називу њеног изворишног крака, Обнице. О пореклу овог хидронима постоје два мишљења: старије, да је из илирског и новије, да су овој реци име дали Келти. Ово мишљење се заснива на вишеструко потврђеном хидрониму Абона који се јавља на европском континенту и на британским острвима и је типично келтски, а значи река⁸.

Градац, прва десна притока Колубаре извире између планина Повлена и Маљена. Мало даље низводно, са друге стране клисуре, на стеновитој коси, установљени су остаци касноантичког утврђења. Име села Бранговић и брда на којем се налази тврђава Браниг, словенског су порекла. Остаци тог утврђења показују да је можда подигнута да контролише пут који је ишао клисуром Градца. Хидроним Градац је словенског порекла, и значи назив за тврђаву. Тако је настало и име реке, што је врло ретко да се река назове по месту поред кога тече, али и о томе постоји више теорија⁹.

Јабланица, друга саставница Колубаре (поред Обнице), долази испод планине Јабланика, на коју упућује порекло имена реке. Међутим, претпоставка, заснована на традицији, да Колубара почиње на извору Градца¹⁰, могла би се применити аналогно и на Јабланицу с обзиром да се у угарским повељама и другим документима спомиње Обница, а Јабланица не¹¹.

Са леве стране Колубара прима реку Рабас која је прва и најдужа притока Колубаре, и за чије се порекло имена сматра да је келтско, изведено можда од „Arbatio”. За Кладницу и Тамнаву сматра се да су им имена словенског порекла¹².

7 Марија Исаиловић, н. д., 31.

8 Александар Лома, *Колубара...*, 37.

9 Исто, 34.

10 Исто, 31.

11 Марија Исаиловић, н. д., 32.

12 Исто, 35.

Хидроними пружају податке о прошлости становника који су око њих живели, док географски називи планина, брда и висова, носе углавном имена која су им дата због њихових особина. Највећим делом су словенског порекла, те су такође везани за паганску религију и легенде, као и историјску традицију. Постоје бројни рељефни облици који су у прошлости били подложни променама имена чешће него што је то био случај са именима река.

Што се тиче назива планина, постоји једино расправа о пореклу имена планина Мањен и Повлен, као и појединим локалитетима везаним за њихове називе.

По А. Ломи, ороним Повлен, гледајући са језичке тачке, може се ближе одредити у половину 4. века према научној претпоставци да је Panilinos, из Прокопијевог пописа кастела Јустинијановог доба, обновљен под словенским именом Повлен. За ороним Мањен постојало је неколико мишљења, од тога да је старобалкански реликт, или можда келтски утицај јер у том језику „мала” значи планина. Лингвистичком анализом долази се до закључака да су оба назива истог порекла и могуће је да су настала у исто време¹³.

Историјска прошлост ваљевског краја

Опис топографских особина ваљевског краја показује богатство услова за живот и није случајно што се на овом простору од праисторијских времена може пратити развој људских заједница. Досадашња проучавања најстаријих људских култура у пространом поднебљу ових простора показала су да је ова географска средина одиграла једну од одлучујућих улога, како при формирању, тако и у току њиховог даљег развоја. О томе сведоче бројни локалитети из тог периода, на северним обронцима Мањена – пећина Петница и Висока пећина. Континуитет насељености прати се, даље, на налазиштима готово из свих фаза неолита, која се постепено спуштају према нижим пределима, сходно прелазу на земљорадничко-сточарску привреду, за коју су биле повољне долине Колубаре и њених притока.

13 Александар Лома, *Колубара...*, 33.

На бројним локалитетима откривени су трагови палеолитског човека и људских заједница неолитског и металног доба, што показује да су овим крајем пролазиле бројне културне групе које су оставиле за собом несумњиве утицаје и доказе свог кретања.

Када је реч о античком периоду, територија Србије, у римску провинцију, укључена је постепено, где је област на доњој Сави и западна Србија, а са њом и ваљевски крај, по завршетку Тиберијевог панонског рата припала провинцији Илирик. Она се простирала од Јадранског мора до Дунава, па су области између Саве, Дрине и Колубаре постале део ове простране провинције, да би после далматинско-панонског устанка (6-9 г. н. е.), дошло до реорганизације и поделе на две провинције¹⁴. Тако је део Србије, између Саве и подрињских и ваљевских планина, припадао двема провинцијама, Далмацији са центром у Салони и Панонији са центром у Сирмијуму. Ове две административне целине делила је граница која је вероватно ишла 20-25 км испод десне обале Саве, северним границама Цера и Влашића и реком Тамнавом¹⁵, па је околина Ваљева, и читав тај регион око Колубаре и Тамнаве припадао провинцији Далмацији.

Касније поделе царства довеле су до даљих промена. Негде око 15-те г. н. е. римске легије су померене на југ, а територија Дарданаца, Трибала и Меза ушла је у оквире нове провинције Мезије, која је у време цара Домицијана, негде око 86-те г. н. е. подељена на два дела, односно на провинцију Горњу и Доњу Мезију¹⁶.

Важна прекретница уследила је 395. године када је цар Теодосије Римску империју поделио на два царства, источно и западно, линијом која је ишла од Дунава на ушће Дрине, и даље на југ до Будве¹⁷. Србија, а са њом и ваљевски крај, је ушла у састав источног царства, чиме је трајно опредељена за своју поли-

14 Марија Исаиловић, н. д., 60.

15 Милутин Гарашанин, *Крупањ и Рађевина у праисторијско и римско доба, Рађевина у прошлости 1*, Нови Сад 1985, 103.

16 Мирослава Мирковић: *Историја српског народа*, I том, Београд 1994, 75.

17 Марија Исаиловић, н. д., 60.

тичку, културну, али и верску егзистенцију у оквирима византијске власти¹⁸.

Историјат истраживања и истраживачка фаза

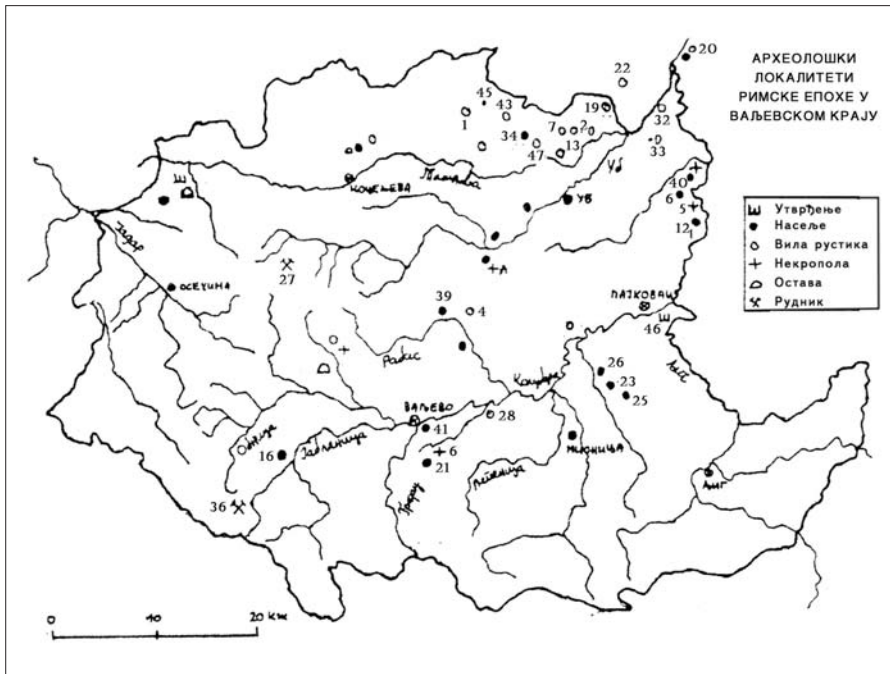
Када се говори о првим интересовањима за културну прошлост ваљевског краја, почетна истраживања се везују за научне радове знаменитих личности европске и српске културе и научне мисли друге половине 19. века, почев од чувеног путописца Феликса Каница, који помиње неколико фортификационих објеката у Ваљеву и околини, преко књига Милана Милићевића¹⁹, као и антропогеографских радова Љубомира Павловића²⁰.

Битан помак у истраживању ових простора учињен је половином 20. века, када су археолози Милутин и Драга Гарашанин сакупили све до тада познате податке о овим крајевима. Познато је да су археолошка ископавања овог простора вршена још од краја 19. века, али са великим прекидима све до 1969. године. Тада су почела систематска археолошка истраживања Народног музеја Ваљево са археологом Новаком Милошевићем. Знатном интензивирању археолошких радова на подручју Ваљева и околине допринело је оснивање Истраживачке станице Петница (ИСП), почетком 80-тих година. Она је својим просторним, материјалним и организационим могућностима утицала да се дође до открића нових локалитета под руководством Жељка Жежа, а касније Андреја Старовића. Овом замаху археолошких радова снажан подстицај дао је и VI скуп Српског археолошког друштва одржан у Ваљеву, 1984. године, у сарадњи са Народним музејом из Ваљева и ИСП. На скупу је дат пресек свих дотадашњих сазнања о културно-историјској прошлости Ваљева. Резултати ових истраживања објављени су у „Истраживањима II”. У саопштењима са конгреса археолога издваја се и незаобилазан је рад Александра Јовановића у коме је дата синтеза свега онога што је до тада истражено са освртом на нове античке локалитете

18 Владимир Кривошејев: *Ваљево-настџанак и развој зрага*, Ваљево 1997, 35.

19 Милан Милићевић: *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

20 Љубомир Павловић: *Колубара и Подзорина*, Београд 1907.

у региону око реке Колубаре и Тамнаве, који је припадао провинцији Далмацији у римско доба²¹.

Последњих година истраживања ваљевске околине обавља Завод за заштиту споменика културе из Ваљева којима руководи археолог Радивоје Арсић, у сарадњи са ИСП и Народним музејем Ваљева.

До сада, откривено је око 48 локалитета у ваљевском крају, из периода римске епохе. Карактеристично је то што за прва два века има веома мало локалитета, док у 3. и 4. веку тај број рапидно расте. Из прва два века откривена су три локалитета, који се налазе у северним и источним деловима, тј. у оним деловима одакле су Римљани продрли у овај крај. У 3. веку, када пасивна романизација даје своје резултате, број локалитета знатно расте. Римљани су присутни у свим деловима овог простора и у 4. веку број налазишта расте.

21 Александар Јовановић, *Налази из римског периода у ваљевском крају*, Истраживања II, Ваљево 1989, 58-65 (У даљем тексту: *Налази из римског периода*).

У ваљевској околини до сада је откривено шест врста локалитета: насеље, вила рустика, некропола, рудник, остава и утврђење. Након освајања ових области, Римљани су приступили ширењу градског начина живота. У почетку су се ослањали на *civitates peregrinae*, шире административне јединице на територији староседелаца, које су се касније уклопиле у ширу територију новонасталих градова. Досадашњим рекогносцирањем, односно евидентирањем и регистравањем, откривени су остаци насеља на 15 локалитета.

Виле русџике

Виле рустике су углавном подизане на брежуљцима који су имали јужну експозицију ка сунцу и били су у близини река и потока. Већина вила састојала се од главне зграде за становање и придружених зграда. Судаћи по броју локалитета на којима су откривени остаци пољопривредних газдинстава, равничарска област и побрђе ваљевског краја, били су веома настањени. До сада је откривено 16 вила рустика. Подизане су на лако обрадивој и плодној земљи, окруженој шумама и ливадама, у централном и северном подручју, на осунчаним брежуљцима, као и у долини реке Рабас, леве притоке Колубаре, као и северно од реке Тамнаве, на плодним пољима. Виле рустике су биле повезане мрежом римских путева, који сливали су се у главни пут Салона – Сирмијум, који је повезивао два центра провинције Далмације и Паноније. Пут је од 2. века добио чисто економски значај. Поједине виле рустике по својој архитектури одишу израженом потребом за рационалношћу и ефикасношћу, као што је вила рустика у Бабиној Луци са својих пет просторија, док оне у селу Скобаљ говоре о потреби њеног власника да сачува луксуз и удобност, што и потврђује систем за грејање и богата фреско-декорација. Вила рустика из Бабине Луке типолошки припада још недовољно истраженој групи објеката позног Царства. У ову групу спадају виле из Кривеља код Бора и Пријевора код Чачка²². Њихове заједничке основне карактеристике су смањен

22 Жељко Јеж, *Резултати ископавања касноантичке грађевине у Бабиној Луци*, Гласник Међуопштинског историјског архива (МИАВ) бр. 26-27, Ваљево 1992, 52.

габарит, у односу на виле из 2. и 3. века, и изразито смањена потреба за луксузним садржајима објекта (терме, колонаде, хипокаусти, и сл.).

Посебност ових вила чине конхе апсиде које можда имају везе са базиликалним сакралним објектима, пошто ове виле постоје у време када је хришћанство признато као званична религија Царства.

Римске виле рустика у ваљевском крају настале су крајем 3. века (Бабина Лука, Лисо Поље), и у 4. веку (највећи број). Најгушћу концентрација ових објеката из 4. века, имамо у долини реке Тамнаве, на територији општине Уб. Из бурног времена Позног Царства регистровани су локалитети: Ђеврића ливада, Алуге, Дивинац, Кнежевац, Лончаник, Стублине, Пљоштаница, Велики бунар, итд. Наравно, треба узети у обзир и чињеницу да су баш на овом простору највише вршена рекогносцирања, па би нека даља истраживања, територија осталих општина, можда могла пружити другачију слику о концентрацији вила рустика.

Током рекогносцирања 1986. године, на десној обали реке Топлица у близини топонима Обарци, у селу Вировац пронађени су бројни фрагменти земљаних посуда од добро печене, сиве земље. Ове посуде су начињене на витлу и међу пронађеним фрагментима могу се распознати делови тањира, здела, лонаца са разгрнутим ободима. Посуде су начињене углавном од непрочишћене глине, са примесама силикатног песка и по правилу су тањих зидова. Њихове типолошке карактеристике недвосмислено утврђују овај материјал у време од 3. до 4. века. Најближе аналогije су, свакако, са материјалом из Бабине Луке или Скобаља, па се са великом извесношћу може претпоставити да је, на искрају римског царства, овде постојала мања вила рустика.

Локалитет Скобаљ се налази југозападно од локалитета Црквине где је истражена једна вила рустика. Рекогносцирањем терена 1998. године од мештана су добијене информације да су ту налажене велике опеке које су покривале неки бунар. Прва сондажна ископавања су показала да се овде налазе архитектонски остаци из римског периода. Даљим радовима откривена је крстаста меморија дужине 15 м с полукружним апсидама на источној и западној страни, улазом на југу и правоугаоном просто-

ријом на северу. Меморија је очувана до висине пода. По начину зидања и покретних археолошких налаза датована је у крај 4. века, што значи да је истовремена са грађевином на локалитету Црквине, и да највероватније припада власнику виле²³.

Оставе

Несигурност изазвана нападима варварских племена, довела је до потреба становништва за сакривањем блага, па су тако бројне оставе новца откривене на локалитетима: Ртови, Свилеува и Дражићи у селу Беомужевић.

Беомужевић је брдовито село на обали реке Обнице. Овде је откривена једна остава римског новца, настала вероватно пред готском опасношћу с краја 4. века. Она садржи 194 комада бронзаног новца од којих је већина веома слабо очувана, читљиво је око 120 примерака²⁴. У остави су садржани новци римских императора Констанција II (337-361 г.), Јулијана (361-363 г.), Валентинијана I (364-375 г.), Валенса (364-368 г.), Грацијана (367-383 г.), и Валентинијана II (375-392. г.)²⁵. Овакве оставе су значајне због могућности праћења историјских кретања на простору северозападне Србије, па се може издвојити више хронолошких сегмената који су приказ неких историјских догађаја на простору Балкана²⁶. На локалитету Ртови, пронађено је шест сребрних римских новчића који се датују од 1. века п. н. е. до 3. века н. е. На локалитету Свилеува откривено је доста римских новчића који су 70-тих година 3. века вероватно били сакривени пред Квадском опасношћу²⁷.

Некроле

По мишљењу историчара Марије Исаиловић, област западне Србије била је насељена илирским племенима, од којих су у

23 Часлав Јордовић, *Защитишна археолошка ископавања на простору Рударског басена „Колубара“*, Колубара 4, Београд 2005, 24.

24 Александар Јовановић, *Налази из римског периода*, 64.

25 Исто, 64.

26 Исто, 64.

27 Исто, 64.

ваљевском крају били присутни, поред осталих, Аутаријати и Трибали²⁸.

О могућој присутности других етничких заједница, као што су Панони и романизовани Келти, може се закључити на основу два надгробна споменика из римског периода пронађена у овом крају. Први је надгробни споменик из села Горње Буковице чије натписно поље садржи латинска и келтска имена, мада се по анализи чини да је у питању панонско име теофорног карактера, што би упућивало на присуство Панона у овом региону²⁹. Други споменик је ара посвећена Аполону Гангарском из 3. века наше ере, нађена у селу Ситарнице код Ваљева. Култ Аполона био је карактеристичан за романизоване Келте, који су можда и живели на овим просторима.

Некрополе су откривене на бројним локалитетима: Јабучје, Црквина, Горња Буковица, Митровића воће, Петница.

У селу Јабучје откривена је, приликом вађења песка из Колубаре, остава сребрног посуђа (*argentum escarium*) из 1. века наше ере, затим један вотивни споменик, делови неколико надгробних споменика, а ту се налазио и један мазулеј који потиче из истог периода. Налаз садржи два пехара, један симпулум, тањире, два подметача, четири посуде за ровита јаја, кашике. Тачан број посуда се не може са сигурношћу утврдити, могуће је да је налаз садржавао и већи број елемената који нису доспели у Народни музеј у Београду³⁰. Најближе аналогије ово луксузно посуђе налази у великим сервисима, нађеним на тлу Италије, што показује да је њихов власник био или богати појединац или војник који је ове драгоцености пљачкао у Италији и донео са собом на почетку римске доминације у овим крајевима³¹.

На овом локалитету пронађена је и једна вотивна ара посвећена Митри. Ара је израђена од крупнозрног пешчара. Делимично је оштећена на бази и профилисаном симсу, као и сам натпис. Професор А. Јовановић ару хронолошки опредељује у крај 2. или

28 Марија Исаиловић, н. д., 57.

29 Александар Јовановић, *Налази из римског периода*, 60.

30 Ивана Поповић: *Производња сребра у периоду раног царства, Античко сребро у Србији*, Београд 1994, 45.

31 Исто, 46.

3. век. За одређивање хронологије овог натписа може се искористити и скраћена заветна формула v(otum) p(osuit) l(ibens) која се иначе, у овој форми, ретко среће на овој територији. Исти заветни натпис налажен је у Срему и области космајских рудника³².

У близини су откривене две профилисане базе за надгробне ципусе, призматични ципус са натписом, фунерарна коцка са рељефном декорацијом и део остатка споменика са акротеријама. Према димензијама појединих елемената споменика претпоставља се да је реч о два сепулкрална објекта.

Гробни налази потврђени су у Петничкој пећини. Сви гробови који су откривени на овој некрополи били су без прилога. Инвентар је сачињен од личног накита покојника. По свим својим одликама, слободно укопаним скелетима, оријентације запад – исток са мањим одступањима и у недостатку прилога, у овим гробовима је сасвим сигурно сахрањено локално романизовано становништво из 4. века, ниског друштвеног статуса, које је вероватно примило хришћанство. Овој групи становништва вероватно припада и култна јама, у којој су откривени остаци погребних даћа. Сва пронађена керамика има сасвим сигурно одлике римског провинцијског грнчарства, па је јама можда настала пре формирања слојева у пећини и гробова на некрополи који садрже елементе черњаховске материјалне културе, посебно посуде пронађене у пећини. Судаћи по делу откривене надгробне плоче, новца цара Валентијана I и поменутих фибула, простор испред пећине локално становништво је користило као гробље у периоду од 3. до 4. века³³.

Рудници и утврђења

Путеви су најпре имали војни карактер да би у 3. и 4. веку добили постепено и привредни значај. Главни путеви повезивали су Далмацију са Панонијом, а један од најважнијих био је пут Салона – Сирмијум, јер је повезивао два центра ових провинција.

32 Александар Јовановић, *Налази из римског периода*, 61

33 Подаци и опис овог локалитета преузети су уз дозволу аутора из непубликованог дипломског рада Радивоја Арсића на тему: *Елементи черњаховске културе на територији провинција Moesia Prima и Dacia Ripensis*.

Прелазећи преко Босне, пут је долазио у област Домавије (Сребреница), одакле је даље, преко Дрине и Мачве прелазео у Срем. Римски намесник провинције Далмације, Корнелије Долабела, преузео је градњу путева на правцима којима се војска кретала према северу, односно према Дунаву³⁴.

Разноврстан литолошки састав ваљевских планина условио је и појаве разних руда и минерала. Позната су лежишта више руда метала, а посебно бакра (рудник Ребељ). Подручје планина Медведник и Повлен богата су рудом олова из живине руде са високим процентом метала, док су у изворишту реке Јабланице одавно познате масе гвожђевитог туфита³⁵. Ово рудно благо експлоатисали су Римљани, а касније и Турци.

Трагови рударства могу се пратити у руднику Ребељ (који се налази у планинском селу Ребељ, у самом Јабланику на левој обали Јабланице), и у селу Оглађеновац, на брдовитом земљишту обронака Влашића и Јаутине.

У селу Ребељ рекогносцирањем је откривен локалитет назван по једном од планинских врхова ове планине – Кулине. Пошто у овом крају до сада није било обимнијих археолошких истраживања, тек недавним рекогносцирањем терена археолошка екипа ваљевског Завода открила је читав низ до сада непознатих налазишта која потичу из времена Римске империје и средњег века. Ради се претежно о утврђењима и местима повезаним са експлоатацијом руда бакра, сребра, олова, и цинка. Утврђење, димензија 100x50 м, на Кулини заузима северни плато овог врха на надморској висини око 960 м. Према видљивим траговима фортификација је била опасана зидинама од ломљеног камена и малтера, са најмање 6 правоугаоних кула. Приликом рекогносцирања на површини је откривена позлаћена бронзана копча у облику голуба, затим оловни тег за теразије и велики број уломака керамичких посуда које указују да се живот на овом месту одвијао између II и VI века наше ере. Обзиром на близину лежишта руде и старих рудокопа овај град је могао имати вишеструку улогу, као што је:

34 Слободан Душанић: *Организација римског рударства у Норик, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1-2, Београд 1980, 49.

35 Живорад Јевтић, *Колубарски округ*, Колубара – Велики народни календар за просту 2002, књ. 12., Ваљево 2002, 33.

прада ископане сировине, смештај војне посаде за заштиту рудника и седиште локалног управника рудника³⁶.

Рудници са подручја Цера и планинске области између Дрине и Колубаре припадала су дистрикту *agrentariae Pannonicae*³⁷. Рударство је представљало организован систем који је био везан за престоницу, али и повезан за животом и администрацијом у провинцији, па су приходи од рудника метала припадали цару и врло рано су давани у закуп. У погледу управе њихова територија је била изузета из надлежности провинцијског управника и поверена царском прокуратору, а поједина окна давана су у закуп рудничким колонима³⁸.

Рудници су административно били подељени у руднике Норика, Далмације, Паноније и Мезије, али рударске области нису биле идентичне са провинцијским границама, већ по врстама руда³⁹. Тако би рудници у Ребељу и Оглађеновцу, и ако се налазе на територији провинције Далмације припадали дистрикту *argentariae Pannonicae* као и они са територије провинције Паноније у околини Крупња и Зајаче⁴⁰. То говори о повезаности две провинције када се ради о експлоатацији рудног богатства.

Ваљевска област, богата рудама у свом западном и јужном делу а изузетно плодном и лако обрадивом земљом у централном и северном подручју, представљала је материјалну потпору систему утврђења на северној граници Царства, уз Саву и Дунав. Утврђења, чија је улога била да контролишу и обезбеђују сигурност на путевима откривена су на локалитетима: Јеринин град, Ушће – Анине, Вито. Ови фортификациони објекти имали су изузетну прегледност и контролу над путним правцима. Утврђење Јеринин град у селу Бранговић могуће да је имало заштитну улогу над путем који је ишао из колубарске долине у југозападну Србију. Живот у утврђењу се, на основу стратиграфске ситуације

36 Радивој Арсић, „Извештај о рекогносцирању терена у реону села Ребељ”, непубликован рад Завода за заштиту споменика културе, Ваљево 2002.

37 Александар Јовановић, *Налази из римског периода*, 58.

38 Мирослава Мирковић, н. д., 88.

39 Слободан Душанић, н. д., 9

40 Александар Јовановић, *Налази из римског периода*, 58.

прве куле и цркве, може датовати у касноантички период од 4. до 6. века. Ситуација добијена ископавањима открива да се на поменутом простору налази велики број објеката који указују на постојање значајног цивилног насеља, које се развило поред античког пута који пролази кроз кањон реке Градац. Пут је представљао комуникацију долине Колубаре са ваљевским планинама и Подрињем богате рудним лежиштима (сребро, злато, бакар, олово). То је разлог што се на овом месту развио значајан регионални центар, повезан са трговином и експлоатацијом и прерадом руда. Постоји могућност да је сама фортификација, каснији додатак, са краја 4. века, како би се заштитило насеље поред реке, јер утврђење заузима сасвим неуобичајен положај. Утврђење се налази на падини, а не на врху брда, тако да су улаз и прва кула са горње стране, на знатно нижој тачки од околног терена. Вероватно је прва кула подигнута за одбрану, а потом бедемима повезана са другом северозападном кулом.⁴¹

Попис античких локалитета у ваљевском крају

Римска налазишта из ваљевског краја, која су до сада регистрована, приказана су у табели, а редни бројеви којима су означена одговарају бројевима на приложеној карти. Уз назив и место локалитета, назначен је његов карактер (насеље, некропола, villa rustica, утврђење, остава) и географске координате.

<i>Ред. бр.</i>	<i>Назив локалитетa</i>	<i>Место</i>	<i>Хронолошка одређеност</i>	<i>Координате</i>	<i>Врста локалитетa</i>
1.	Ђаврића ливада	село Кожуар, Уб	римски период	y=7 426 800 x=4 923 900	villa rustica
2.	Алуге	село Љубинић, Уб	4. век наше ере	y =7 426 800 x=4 923 900	villa rustica
3.	Баново брдо	село Г. Буковица, Ваљево	4. век наше ере	y =7 401 212 x=4 911 763	villa rustica

41 Душан Мркобрад и Радивоје Арсић, *Бранковић – прелиминарна археолошка истраживања раносредњовековног утврђења*, Гласник МИАВ бр. 38, Ваљево 2004, 79-103.

Античка топографија ваљевског краја

4.	Црквина	село Бабина Лука, Ваљево	4. век наше ере	$y = 7\ 916\ 400$ $x = 4\ 912\ 750$	villa rustica
5.	Црквина	село Мали Борак, Лајковац	3-4. век наше ере	$y = 7\ 439\ 000$ $x = 4\ 925\ 700$	некропола
6.	Црквина - Манастирина	село Скобаљ, Лајковац	3-4. век наше ере	$y = 7\ 438\ 200$ $x = 4\ 923\ 150$	насеље
7.	Дивинац	село Љубинић, Уб	4. век наше ере	$y = 7\ 426\ 100$ $x = 4\ 932\ 900$	villa rustica
8.	Дражићи	село Беомужевић, Ваљево	4. век наше ере	$y = 7\ 401\ 800$ $x = 4\ 907\ 100$	остава новца
9.	Дубоковац	село Докмир, Уб	3-4. век наше ере	$y = 7\ 417\ 700$ $x = 4\ 918\ 000$	насеље
10.	Фудбалско игралиште	село Гуњевац, Уб	3-4. век наше ере	$y = 7\ 425\ 000$ $x = 4\ 922\ 700$	насеље
11.	Горња Буковица	село Горња Буковица, Ваљево	3-4. век наше ере	$y = 7\ 403\ 875$ $x = 4\ 910\ 800$	некропола
12.	Јабучје	село Јабучје, Лајковац	1-4. век наше ере	$y = 7\ 436\ 150$ $x = 4\ 918\ 750$	насеље
13.	Јаковљевића кућа	село Таково, Уб	касна антика	$y = 7\ 425\ 700$ $x = 4\ 929\ 100$	насеље и villa rustica
14.	Јеринин град	село Бранговић, Ваљево	касна антика	$y = 7\ 409\ 250$ $x = 4\ 998\ 070$	утврђење
15.	Камал	село Скобаљ, Лајковац	4. век наше ере	$y = 7\ 438\ 550$ $x = 4\ 922\ 350$	римски налаз
16.	Кик - Адићи	село Ситарнице, Ваљево	3. век наше ере	$y = 7\ 496\ 150$ $x = 4\ 949\ 183$	насеље
17.	Кнежевац	село Тулари, Уб	4. век наше ере	$y = 7\ 414\ 000$ $x = 4\ 931\ 200$	насеље и остаци римских villa rustica

18.	Кривошија	село Забрдица, Ваљево	римска епоха	y=7 411 100 x=4 911 400	насеље
19.	Лончаник	село Лончаник, Уб	римска епоха	y=7 430 300 x=4 932 200	villa rustica
20.	Мађарске куће - Поповица	село Лисо Поље, Уб	3-4. век наше ере	y=7 436 200 x=4 934 000	насеље, villa rustica
21.	Мачине - Златар	село Драчић, Ваљево	4. век наше ере	y=7 413 100 x=4 896 500	насеље
22.	Мишића имање	село Бровић, Уб	4. век наше ере	y=7 432 000 x=4 932 700	villa rustica
23.	Милошевића имање	село Доњи Мушић, Мионица	римски пе- риод	y=7 431 850 x=4 905 250	villa rustica
24.	Митровића воће	село Докмир, Уб	римски пе- риод	y=7 417 700 x=4 918 000	некропола
25.	Мушићко гробље	село Доњи Мушић, Мионица	римски пе- риод	y=7 431 850 x=4 905 250	насеље
26.	Обарци	село Вировац, Мионица	2-3. век наше ере	y=7 429 000 x=4 907 700	насеље
27.	Оглађеновац	село Оглађеновац, Ваљево	римски епоха	y=7 399 250 x=4 915 100	римски рудник
28.	Орловац	село Белошевац, Ваљево	римски епоха	y=7 415 875 x=4 902 450	villa rustica
29.	Остењак	село Бранговић, Ваљево	римски епоха	y=7 409 730 x=4 898 100	насеље
30.	Петница	село Клинци, Ваљево	римски епоха	y=7 415 400 x=4 900 500	некропола
31.	Петровићи	село Брезовице, Ваљево	римски епоха	y=7 400 758 x=4 895 790	насеље

Античка топографија ваљевског краја

32.	Пљоштаница	село Радљево, Уб	римски епоха	y=7 435 100 x=4 925 300	комплекс villa rustica
33.	Поповића имање	село Радљево, Уб	римски епоха	y=7 435 100 x=4 925 300	налази из римског периода
34.	Поток	село Врело, Уб	римски епоха	y=7 423 000 x=4 929 600	насеље
35.	Река Уб	село Тврдојевац, Уб	3-4. век наше ере	y=7 421 500 x=4 921 600	насеље
36.	Ребељ	село Ребељ, Ваљево	римски епоха	y=7 395 425 x=4 896 275	римски рудник
37.	Ровни	село Ровни, Ваљево	3. век наше ере	y=7 399 350 x=4 901 000	насеље
38.	Савинац	село Брезовице, Ваљево	римска епоха	y=7 401 600 x=4 896 250	гроб
39.	Селиште	село Бабина Лука, Ваљево	каспоримски период	y=7 916 400 x=4 912 750	насеље
40.	Скобаљ - Манастирина	село Скобаљ, Лајковац	3-4. век наше ере	y=7 438 200 x=4 923 150	насеље
41.	Стадион Крушик	Ваљево	римска епоха	y=7 412 080 x=4 903 050	римски налази
42.	Старо село	село Степање, Лајковац	4. век наше ере	y=7 425 400 x=4 914 100	villa rustica
43.	Стублине	село Бањани, Уб	римска епоха	y=7 419 900 x=4 933 100	villa rustica
44.	Шалитрена пећина	село Брежђе, Ваљево	4. век наше ере	y=7 425 300 x=4 892 300	римски налази
45.	Туларско брдо	село Калиновац, Уб	римска епоха	y=7 417 200 x=4 929 200	римски налази
46.	Ушће - Анине	село Ћелије, Лајковац	4-6. век наше ере	y=7 436 050 x=4 912 950	утврђење

47.	Велики бунар	село Врело, Уб	римска епоха	y=7 423 000 x=4 929 600	villa rustica
48.	Вито	село Брезовице, Ваљево	3-4. век наше ере	y=7 399 500 x=4 995 400	утврђење

Из табеле се види да је на територији ваљевског краја откривено и регистровано 48 античких локалитета, датованих у периоду од 1. до 4. века наше ере, а од тога су три утврђења, 16 вила рустика, 15 насеља, 5 некропола, једна остава и два рудника.

Резиме

Опис топографских особина ваљевског краја показује богатство услова за живот, и није случајно што се на овом простору, од праисторијских времена, може пратити развој људских култура. Археолошка ископавања овог простора која се одвијају, још од краја 19. века, на бројним локалитетима откривају трагове палеолитског човека и људских заједница неолитског и металног доба. Периодична већа истраживања вршена су, тек у другој половини 20. века. Досадашњим истраживањима откривено је у ваљевском крају око 48 локалитета из периода римске епохе (насеља, виле рустика, некрополе, рудници, утврђења и оставе). Највећи број налазишта који су до сада истражени потиче из 3. и 4. века наше ере, када је видљива пасивна романизација што се може уочити по концентрацији римских локалитета у читавој горњој Колубари. У 4. веку се врши насељавање повољних места и прављење путева који би повезивали ове локалитете. Комуникацијски правци у овом подручју су највише зависили од топографских одлика терена на којем су присутни архитектонски објекти без обзира на њихов тип. Путеве, који су прављени тамо где је најједноставнија и најлакша физичка проходност, штитила су утврђења. Овакви фортификациони објекти имали су изузетну прегледност и контролисали важне правце, па се уз њих могу очекивати и насеља која су се обично развијала уз утврђења. Најчешће су подизана на брдима изнад река (Љиг, Колубара, Градац). Утврђење Јеринин град у селу Бранговић било је подигнуто над клисуром реке Градац. Пут је представљао комуникацију која спаја долину Колубаре са ваљевским планинама и Подрињем, а које су обилувале рудним лежиштима (сребро, злато, ба-

кар, олово). Тако се на овом месту развио значајан регионални центар, највероватније повезан са трговином и експлоатацијом и прерадом руда. Ваљевски крај је богат рудама у свом западном и јужном делу, о чему сведоче и рудници Ребељ и Оглађеновац, а и трагови рударских радова из римског доба могу се пратити од северних падина Повлена и Љубовије.

Виле рустике су концентрисане у централним и северним подручјима, као и у долини реке Рабас и северно од реке Тамнаве. До сада их је регистровано преко 16. Читава ова област поседује климатске, педолошке и хидрографске карактеристике, као и изузетан саобраћајни положај. Посебно се издвајају области око ушћа река, Уб и Тамнава, али треба имати у виду да је та област и највише рекогносцирана, па је вероватно да ће нека даља истраживања допунити слику о њиховом простирању. Велика већина римских вила рустика опљачкана је и разорена провалом Гота, о чему сведоче и оставе новца, крајем 4. века наше ере. Земљорадничка насеља могу се очекивати на речним терасима и благим падинама у близини речних токова ваљевских река. На побрђима изнад долине, регистрована су насеља чији су се становници бавили сточарством, мада су се бројна налазишта налазила на брдима која су два или више километара удаљена од тока реке.

Разматрањем проблематике функционалних, економских комуникација између вила рустика, викуса и утврђења на територији ваљевског краја у доба римске доминације, приказана је концентрација регистрованих локалитета са краћом анализом топографских карактеристика. Сва будућа истраживања на терену донеће јаснију слику о насељености овог простора.

Summary

The description of topographic features of Valjevo region shows the self of life conditions, there fore it is no coincidence that this area has been favorable, since prehistoric times, for observation of human culture development. Archaeological excavation in this area, which have been taking place in numerous locations, since 19th century, reveal traces of Neanderthal (Paleolithic) man as well as those of communities that stem from Neolithic and Metal age. Periodic, bigger researches were done only at mid XX century. Researches which have been done up to now reveal some 48 locations that date from roman period (settlements, villas rustics, necropolis, mines, forts and larders). The majority of locations date from III and IV century A.D.

when the passive romanization can be identified by the concentration of roman localities all over upper Kolubara. In IV century the Romans were settling in favorable places and building roads so as to connect those localities. Communication directions in this area mainly depended on topographic features of the field in which the architectural facilities can be found, regardless of their type. The roads protected the forts and were built in places that were plain and passable in terms of physical geography. These kinds of fortification facilities had extreme overview of the sight and also had control over important directions. Due to these facts, it is common to find settlements near these forts. The forts were usually built up on hills, above rivers (Ljig, Kolubara, Gradac). The fort called Jerina's town in the village of Brangović was built over the canyon of river Gradac. The road was there to link the valley of Kolubara and mountains of Valjevo and Podrinje. Those mountains and Podrinje were rich in ore (silver, gold, copper and lead ore). Thus, a significant regional centre was developed in this area. It was most likely that this centre was associated with trade as well as with ore exploitation and processing. The Valjevo area is rich in ore in its west and southern part, and mines Rebelj and Ogladjenovac are proof for that. Also, it is possible to track down the traces of Roman mining work back to north side of mountains Povlen and Ljubovija.

Villas rustics (Latin: villas rusticas) are grouped in central and north areas, and in the valley of river Rabas and north of river Tamnava. More than 16 of villas are registered so far. This whole area has its climate, pedology and hydrographic features as well as exceptional traffic position. The areas around mouths of river Ub and river Tamnava can be singled out due to the fact that these very areas were mostly explored and it is possible that further research will supplement pattern of their spreading. The majority of villas rustics was mugged and destroyed in Goths invasion at the end of IV century A.D. and money safes represent a solid testimony of that event. Agricultural settlements can be found on river banks and mild slopes near flows of rivers of Valjevo. On hills over the valley were registered settlements. Population in these settlements was engaged in cattle-breeding, although numerous localities were on the hills that are a mile or two away from the river flow.

By considering the question of functional and economic communication between villas rustics, vicus (Latin) and forts on the territory of Valjevo region, in the age of Roman domination, it was possible to show concentration of registered localities along with short analysis of topographic features. Every further exploration on the field will contribute to clarification of this area's population pattern.